

УДК 811.3–316.1:883

СКЛАДНИЙ СВІТ ШЕВЧЕНКОВОГО СЛОВА: СЛОВОТВІР, СТИЛІСТИКА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Юрченко Т. Г., Митяй З. О.

Стаття присвячена дослідженню стилістичної динаміки, особливостям розвитку традиційних і фольклорних моделей складних слів у мовотворчості Тараса Шевченка, а також функціонуванню індивідуально-авторських новотворів (демінітивних та поодиноких префіксальних утворень) у системі структурної самоорганізації поетичного тексту.

Ключові слова: складні конструкції, мовна експресія, культурно-національний контекст.

Статья посвящена изучению стилистической динамики, особенностям развития традиционных и фольклорных моделей сложных слов в поэтической речи Тараса Шевченко, а также актуализации индивидуально-авторских неологизмов (деминутивов, префиксальных конструкций) в системе структурной самоорганизации поэтического текста.

Ключевые слова: сложные конструкции, языковая экспрессия, культурно-национальный контекст.

Article is devoted to study the stylistic dynamics, especially the development of traditional and folklore models of complex words in poetry of Taras Shevchenko, and actualization the individual neologisms (prefixed formations) in the structural self-organization of the poetic text.

Key words: complex structures, speech expression, cultural and national context.

Феномен зв'язку великого українського поета Тараса Шевченка і сучасного читача в тому, що його творча постать перебуває поза часом. Подібно до того, як час впливає на характер мовомислення поета, формує його творчу лабораторію, так і Великий Кобзар своєю поезією здатен впливати на час, на свідомість сучасних українців. Джерела Шевченкової мови та індивідуально-творчі складники його художнього мовлення стали невичерпною темою наукових досліджень як мовознавців (В. С. Ващенко, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, В. М. Русанівський, В. А. Чабаненко, Т. К. Черторизька та ін.), так і літературознавців, шевченкознавців (Г. Грабович, О. Забужко, В. Пахаренко та ін.).

Серед розмаїття наукових інтересів мовознавців привертають увагу роботи останнього десятиліття, зокрема Ю. Б. Дядищевої-Росовецької, яка комплексно вивчає усно-традиційні витоки поетичного слова Тараса Шевченка, Л. В. Підкаміної, що обрала предметом дослідження індивідуально-авторські епітетні новотвори в системі структурної самоорганізації поетичного тексту Тараса Шевченка та ін. Дослідження природи художньої творчості поета було і є актуальним, особливо в сучасному прочитанні, коли поезія вивчається як “самосвідомість мови, її совість” [3, с. 149], коли нібито в нерозривній цілісності “автор-текст”, як у диподії, одна єдність підпорядковується іншій, “першість одержує не людина і стан її душі, якому вона шукає вираження, а мова, якою вона хоче це висловити” (Б. Пастернак). Тобто поет ніби втрачає власну свободу – “мовлення ллється саме, в силу своїх законів створює на шляху, мимохідь, розмір, і риму, і тисячі інших форм та утворень” [8, с. 148].

На наше глибоке переконання, Тарас Шевченко власну оригінальність втілював у загальноновживаній і звичній формі, адже саме “непомітна” стилістика асимілює формальну та змістову категорії, формує образну цілісність висловлювання. Саме тому предметом нашого дослідження є формально-змістові та стилістичні особливості складних слів і префіксально-суфіксальних утворень, збагачені індивідуально-авторськими оказіональними конотаціями.

Вивчення стилістичної динаміки, розвитку традиційних і фольклорних моделей складних слів у сучасній українській мовотворчості передбачає, зокрема,

з'ясування шляхів і способів використання, а також структурно-семантичного оновлення традиційних текстотвірних засобів на рівні словотвору і стилістики. Постійне утримання дослідницької уваги до цієї проблеми підтверджує тривалий досвід її осмислення як в Україні (О. О. Потебня, В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька, Н. М. Сологуб), так і в діаспорі (М. Ласло-Куцюк, І. Качуровський, Б. Рубчак). Пов'язані зі складними словами смислотвірні й текстотвірні процеси дослідники розглядають у контексті співвідношення традиції та новаторства, авторського використання, розвитку і взаємовпливу у широкому контексті національної поетики або ж на певних ідіостильових чи часопросторових зрізах розвитку української поетичної мови.

Мовна практика Тараса Шевченка має міцну основу у використанні складних слів, а тому є унікальною можливістю для стилістичного дослідження їх семантики та різноманітних функцій: від структурно-семантичних та експресивно-стилістичних – до участі в конструюванні художньої концепції мовного буття. Як свідчить аналіз творів “Кобзаря”, письменник навмисно не “продукує” складних слів. Переконаливим є те, що цінною ознакою доброго стилю Тараса Шевченка є ясність мови та синкретизм мовомислення, естетична та інтелектуальна наснага творчої думки, втіленням якої є складне слово. Крім того, складним словам, на відміну від простих, притаманна більша семантична місткість та стилістична гнучкість. Їх уживання, безперечно, підпорядковане експресивним, стилістичним настановам. Напр.: *Удвох дивитися згори На Дніпр широкий, на яри, та на лани золотополі; І вдвох тихенько заспівають Ту думу сумную, днедавну, Про лицаря того гетьмана, Що на огні ляхи спекли* (“А так мало, небагато блавав у бога”); *І огнем-сльозою упаде колись на землю* (“Неофіти”); *Київським шляхом верби похилі Трибратні давні могили вкрили* (“Сон”).

На нашу думку, той факт, що письменник у подібних консітуаціях актуалізує складні слова, збагачені оказіональними конотаціями, пояснюється передусім психологічною природою їх появи. Тут ми поділяємо погляди Івана Огієнка, висловлені ним у книзі “Історія української літературної мови”: “Звичайно кожна людина мислить значно ширше, аніж може висловити те своїми словами, – їй завжди бракує слів, а тому вона кидається й до новотворів, щоби таки висловити можливо повно свою думку” [10, с. 221]. Дослідник наголошує також на “великій невідповідності внутрішньої нашої мови її зовнішньому вислову” і наводить рядки, які можуть бути образним відображенням мисленневої діяльності будь-якого поета:

Мови висловить не може
 Душа всієї, що говорить:
 Чуття наповнює нас, Боже,
 Язик же вислову не створить.

Зазначимо, що складні слова Тараса Шевченка в україномовних текстах є поодинокими і в той же час доцільними та своєрідно неповторними. Вони органічно вплітаються в художню тканину твору, виділяючись при цьому із загального контексту: одні – фольклорною традиційністю, інші – своєю новизною. Особливої уваги заслуговують утворення, що в індивідуальному словнику Тараса Шевченка є найуживанішими. Це, як правило, складні новотвори, що виникають за аналогією до слів основного словникового складу мови і не є чимось принципово новим. Беручи за зразок продуктивні словотвірні моделі складних слів і об'єднуючи за цими моделями слова зі значеннями, за самою природою останніх емоційними, письменник створює нові, ті, що відзначаються семантичною місткістю та емоційністю (чуттям).

Поряд із узуальними лексемами, що служать для передавання передусім чуттів, письменник актуалізує складні новотвори, втілюючи чуття опосередковано, через призму індивідуально-авторського “бачення”, пор.:

<p>Експресивні ознаки слів, що передають чуття, стан врочистість, піднесеність</p> <p>замилування</p> <p>лагідність</p> <p>зворушливість</p>	<p>Складні новотвори, що вказують на психологічне спрямування <i>Пророче божий? Ти меж нами, Ти, присносущий, всюди з нами</i> <i>Витаєш ангелом святим.</i></p> <p><i>Лани широкополі; золотополі лани</i></p> <p><i>Ти, любий друже, заговориш</i> Тихенько-тихо ... про любов</p> <p><i>І станом гнучим, і красою</i> Пренепорочно-молодою <i>Старії очі веселю</i></p>
---	--

Звичайно, у контекстах, які налаштовані на поетичність та образність, подібні новотвори є лише однією зі складових художньої мовотворчості. Пор., наприклад, першу строфу вірша “Дівичії ночі”: *Розплелася густа коса; Аж до пояса; Розкрилися перси-гори, Хвилі серед моря; Засіяли карі очі, Зорі серед ночі, Білі руки простяглися – Так би й обвилися.*

У цьому невеликому за обсягом уривку, крім okazіоналізму, утвореного за моделлю субстантивної семантичної тавтології, що сам по собі вже є експресею, стилістично заданими є постійні епітети (*густа коса до пояса, карі очі, білі руки*), порівняння (*перси як хвилі, очі як зорі*), метафори тощо. Тобто, okazіоналізм-юкстапозит увіходить у цілу систему виражальних засобів, що передають індивідуально-авторське світовідчуття. Не викликає сумнівів і найбільш помітна виразність новотвору, оскільки порівняння “персів” із “горами” втілюється у незвичну форму складного слова прикладкового типу.

Значення порівняння виокремлюється у більшій частині іменникових складних конструкцій зазначеної моделі. Саме ця модель сприяє максимальному наближенню значення суб’єкта або поняття з предметом порівняння, на яке автор хоче звернути особливу увагу. На думку дослідників, “у словах, що в літературній мові не вважаються синонімами, відбувається зміщення смислових акцентів, нашарування нових експресивних відтінків, а це зумовлює встановлення нових відношень між поєднуваними компонентами” [5, с. 210]. Напр.: *І огнем-сльозою / Упаде колись на землю* (“Неофіти”); *Може, ще я поділюся сло-вами-сльозами / З дібровами зеленими!* (“Лічу в неволі дні і ночі”). Зустрічаються поодинокі новотвори, які дають фразеологічно зумовлені значення: складне слово *лепта-дума* мотивується стійким словосполученням *унести свою лепту (пайку)*. Пор. у контексті: *Привітай же в своїй славі / І мою убогу, / Лепту-думу немудрую / Про чеха святого, / Великого мученика, / Про славного Гуса!* (“Єретик”).

Є досить оригінальні і своєрідні складні новотвори, які, ймовірно, походять від усномовної експресії. На думку В. Ващенко, такі явища відзначаються особливою виразністю, “де процес поєднання складових частин ще не закінчений” [4, с. 41]. Пор.: *Затих мій сивий, битий тугою, Поник старою буй-головою; ...верби похилі Трибратні давні могили вкрили* (“Сон”); *І вдвох тихенько заспівать Ту думу сумную, днедавну* (“А я так мало, небагато благов у бога”); *Де цимбали? Грай, псявіро!; Не дай знущатися лукавим / над твоєю вічно-славой, Й над нами, простими людьми!* (“Єретик”); *Де ж подівсь дивочний гость отой лукавий?, – І дивиться, о всесвятая!* (“Марія”).

Серед розмаїття мовних засобів трапляються зменшено-емоційні іменники, підпорядковані викривальним завданням. Вони орієнтовані на загально-вживану мову, не мають яскраво вираженого індивідуального характеру. І в той же час такі утворення і до теперішнього часу не увійшли в систему мови, тому й привертають до себе увагу. Вони мають негативне забарвлення і називають насамперед представників ворожих соціальних груп. Напр.: *Бо ви й самі не знаєте, що царики коять; Чи буде суд! Чи буде кара! Царям, царятам на землі?* (“О люди! Люди небораки!”). Негативне значення притаманне й іменниковим новотворам на означення назв людей, діяльність яких ворожа народів, напр.: *попилися ріки крові, Пожар загасили. А німчики пожарище й сирот розділили.*

Виростали у кайданах Слов'янської діти І забули у неволі, Що вони на світі! (“Єретик”).

Деякі зменшено-емоційні утворення як із негативною, так і з позитивною семантикою виражають метафоричні значення “одухотворення”, “оживлення”. Їх додаткові значеннєві відтінки зумовлені мотиваційними зв'язками з загально-вживаними демінутивами, що називають насамперед малят тварин (*гусеня, козеня, коненя* і под.) та контекстом. Імовірно, що під час деривації подібних неолексем їх значення збагачуються й конотацією “недорослості”, напр.: *А вона, Пренепорочная Марія, Сидить собі коло вікна І в поле дивиться, і миє Малесеньке сороченя – Комусь-то ще?* (“Марія”); “Ходім”, – *сказала та й пішла На Ніп сороченята прати В дорогу синові. Паслась Коза з козятком коло хати, А Йосип сина забавляв* (“Марія”); *Титарівна-Немирівна Гаптує хустину. Та колише москвиченя, Малюю дитину* (“Титарівна-Немирівна”). У випадку, якщо демінутивний суфікс різко контрастує із внутрішньою формою мотивуючого слова (напр., суфікс **-ичк-** містить у собі позитивну семантику, а корінь – негативну), – з'являються виразні оказіональні конотації, а значить посилюється експресивність слова-назви, напр.: *Марія ще за ворітьми Дітей зустріла, і зомліла, І трупом пала, як узріла Той хрестик-шибеничку* (“Марія”).

Привертають увагу нетипові для сучасної української літературної мови форми, утворені префіксальним способом. Це такі стилістично мотивовані позанормативні утворення, що характеризуються певною граматичною категоріальністю і пов'язуються з певною граматичною формою. Це невластиві сучасній українській літературній мові: а) форма найвищого ступеня порівняння якісних прикметників: *Гори мої високії! Високії і голубії! Найкращі в світі! Найсвятії!* (“Сон”); б) ступеньовані форми відносних прикметників: *... щоб та спасла, Щоб одурить їй не дала – Пренепорочная!* (“Петрусь”). Нерідко заперечна частка, що виступає у ролі префікса, функціонує як увиразнювальний засіб і допомагає в створенні художнього стилю мовлення. Напр.: *Нехристияне! Чи не меж вами ж я, погані, Так опоганився* (“Чи то недоля та неволя”); *І неталан наш, і талан, Як кажуть люде, все од бога* (“Меж скалами, неначе злодій”); *Та недосвіт перед світом в садочок укрався* (“Барвінок цвів і зеленів”). *Недоуми! Занапали божий рай!* (“Сон”).

У пошуках мовної експресії Шевченко вдається до новотворів із синонімічними основами, які свідчать про тісний зв'язок індивідуального словотворення письменника з усномовною та народнопоетичною традицією, з одного боку, а також парні сполуки, збагачені контекстуально зумовленими конотаціями, – з іншого. Напр.:

*Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу.
Досиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.
Та в однині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давнє-колишній та ясний
Присниться сон мені!...і ти!...
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. А в малий
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотній* (“Поставлю хату і кімнату”).

Індивідуальний характер уживання складних слів (як синонімічних, так і тавтологічних) може підпорядковуватися стилістичним настановам протиставлення піднесеного і прозаїчного: *У Києві на Подолі Козаки гуляють. Як ту воду, цєбром-відром Вино розливають* (“Чернець”); розмовного і архаїчного: *А поки те, та се, та оне... Ходімо просто-навпростець До Ескулапа на ралець – Чи не одурить він Харона І Парку-пряху?...* (“А поки те...”).

Не викликає сумніву той факт, що сатирична сила Шевченкового слова втілюється в складних конструкціях, які є новими найменуваннями загальних назв зі значенням особи або означеннями-характеристиками. Враховуючи семантичні особливості цих слів та способи їх мовного відтворення, розрізняємо: 1) назви осіб за характером суспільно-соціальної діяльності, напр.: *І наших чепурних киянок Оддав своїм прафосам п'яним У наймички сатрап-капрал* ("Юродивий"); *О скорб моя, моя печаль! Чи ти минеш коли? Чи псами Царі з міністрами-рабами Тебе, о люту, зацькують!* ("Хоча лежачого й не б'ють"); 2) означення – характеристики внутрішніх якостей осіб: *У поле виїшли, худосилі, У полі були, сиротили Маленьких діточок своїх* ("Царі"); *Во злобі сини твої тебе уб'ють Оперені, а злозачаті,* Во чреві згинуть, пропадуть, мов недолежані курчата ("Осії. Глава XIV"); *Брати його, ученики, Нетверді, дошеубогі, Катам на муку не дались, Сховались...* ("Марія"); *І вже тії хребетносилі, Уже ворущатсья царі ...* ("І тут, і всюди – скрізь погано").

Складні означення-характеристики з позитивною семантикою є порівняно рідкісним явищем в індивідуальному словотворенні письменника. Їх експресивно-стилістичне призначення увиразнюється на перетині суб'єктивно-асоціативних зв'язків і заглиблень у культурно-національний контекст: *Послав З табун я коней до обозу, Гармату, гаківниць два вози, Я всю мізерію оддав Моїй Україні-небозі... І трьох синів своїх* ("Буває, в неволі..."). Семантичний зв'язок між складовими частинами таких новотворів чіткий, прозорий, естетично вмотивований і знаходить своє органічне втілення у відповідній формі складного слова, збагаченого конотацією "книжності", напр.:...де ж ти? *Великомучениче святій? Пророче божий? Ти меж нами, Ти, присносущий, всюди з нами Витаєш ангелом святим* ("Мені здається, я не знаю").

Отже, індивідуально-авторські утворення є показником словесно-художньої майстерності письменника, його вміння створювати ті мовні засоби, що супроводжуються ефектом новизни і збагачують можливості мовного вираження. Семантичний та словотвірний потенціал Шевченкових новотворів дуже розмаїтий та свідчить про певний такт і глибоке мовне чуття автора. Він однаково вмilo спирається як на розмовну мовну традицію, так і на книжну (*злозачаті, присносущий, душеубогі*). Як слушно зауважує І. Огієнко, "за останні 30 літ, цебто з часу останньої великої революції, в Україні зовсім упало знання церковнослов'янської мови, що більше дев'яти віків (988–1922) була в нас богослужбовою мовою, а більше восьми віків (988–1798) і мовою літературною, а це незадовільно відбилося на творенні нашої літературної мови. Шевченко, Куліш та ін. обома руками брали з цієї мови і це тільки збільшувало красу їхньої мови" [10, с. 221].

Сьогодні, у час відродження української духовності, ці слова набувають особливої актуальності, а вивчення індивідуальної мовотворчості Тараса Шевченка формує виразні перспективи дослідження неповторного й водночас етноорганічного мовомислення Великого Кобзаря. Тільки творча робота в надрах семантики слова, глибоке знання і відчуття мови, помножені на письменницький таланти, не лише відкривають новим поколінням естетико-художні пріоритети мовного світу українців, а й можуть стати своєрідним кодом до розуміння сучасної ментальності.

Література

1. Азарова Л. Є Складання як один із способів словотвору : монографія / Л. Є. Азарова, Н. Й. П'яст. – Вінниця : Універсум, 2005. – 123 с.
2. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – К. ; Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 206 с.
3. Бурого Д. С. О современной стихотворной культуре / Д. С. Бурого // Язык и культура : материалы I Международной конференции / Д. С. Бурого. – К. : Полиавт Лтд., 1992. – С. 149–150.
4. Ващенко В. С. Стилістичні явища в українській мові / В. С. Ващенко. – Харків, 1958. – 228 с.
5. Грицик Н. І. Семантика й естетика словоповтору в українській поетичній мові другої половини ХХ століття / Н. І. Грицик // Науковий вісник Херсонського

державного університету. Серія “Лінгвістика” : зб. наук. праць. – Вип. XII. – Херсон, 2010. – С. 208–213.

6. Ермоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Ермоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.

7. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація : монографія / Є. А. Карпіловська. – К., 1999. – 297 с.

8. Лесная Г. М. Б. Пастернак о роли языка в процессе художественного творчества / Г. М. Лесная // Язык и культура : материалы I Международной конференции. – К. : Полиавт Лтд., 1992. – С. 148–149.

9. Ліпич В. М. Нариси з історії українського словотворення (комполитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI–XVIII ст.) / В. М. Ліпич. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток: Лтд”, 2007. – 158 с.

10. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.

11. Підкамінна Л. В. Індивідуально-авторські епітетні новотвори як елементи структурної самоорганізації системи поетичного тексту Т. Шевченка / Л. В. Підкамінна // Культура народів Причорномор'я. – 2008. – Т. 2, № 142. – С. 165–168.

12. Черторижская Т. К. Взаимодействие русской и украинской лексики в русских произведениях Т. Г. Шевченко / Т. К. Черторижская / Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. – К. : Наукова думка, 1981. – 256 с.